

DENKEN OVER DENKEN

Leesexemplaar

DENKEN OVER DENKEN

Wijsbegeerte voor psychologen

PIETER R. ADRIAENS

Inhoud

Voorwoord

Onzekerheid koesteren	11
------------------------------	----

Hoofdstuk 1

Wat is filosofie?	15
1. Drie kenmerken: attitude, methodologie, domein	16
2. Vier deeldomeinen	25
3. Een zeer korte geschiedenis van de westerse filosofie	32
4. Besluit	37

Hoofdstuk 2

René Descartes	39
1. De wetenschappelijke revolutie	40
2. Filosofische omzwervingen	46
3. De kennis en haar lotgevallen	47
4. Kritische geluiden	53
5. Besluit	57

Hoofdstuk 3

Zijn wij ons brein?	61
1. De inhoud van ons gedachteleven	62
2. Het substantiedualisme van Descartes	66
3. Problemen met het dualisme	69
4. De mens is een machine	72
5. Van materialisme naar fysicalisme	74
6. Problemen met het (reductionistische) fysicalisme	80
7. Besluit	84

Hoofdstuk 4

Kunnen dieren denken?	87
1. Een bruto onder de dieren	89
2. Wat denken die dieren wel?	98
3. Antropomorfisme	102
4. Andere geesten	108
5. Besluit	111

Hoofdstuk 5

Friedrich Nietzsche	113
1. Een turbulent leven	114
2. De lafheid van Plato	115
3. “Het grote onheil dat christendom heet”	124
4. Intermezzo: Wagner en de vrouwen	128
5. Het grootse leven	130
6. Besluit	134

Hoofdstuk 6

Wat moeten we doen?	137
1. Utilitarisme: rekenwerk	138
2. Deontologie: de plicht roept	141
3. Deugdethiek: karakter kweken	146
4. Nietzsche versus de moraal	148
5. Morele psychologie en de triomf van Nietzsche	154
6. Besluit	159

Hoofdstuk 7

Mogen we onszelf verbeteren?	161
1. Wat is verbetering?	163
2. Is verbetering immoreel?	165
3. De menselijke natuur en de drang naar verbetering	170
4. Therapie versus verbetering	174
5. Verbetering versus verbetering	177
6. Besluit	178

Hoofdstuk 8

Charles Darwin	181
1. Darwin en het darwinisme	182
2. Darwins gevaarlijke ideeën	184
3. Domheid en doelgerichtheid	188
4. Contingentie en vooruitgang	195
5. Besluit	202

Hoofdstuk 9

Wat is de oorsprong van ons denken?	205
1. Een boude bewering	206
2. Dr. Pangloss in Santa Barbara	210
3. Modulariteit in de steentijd	212
4. De evolutiepsychologie en haar grenzen	220
5. De ontspoorde geest	224
6. Besluit	227

Hoofdstuk 10

Ludwig Wittgenstein	229
1. Een man van extremen	231
2. Geen gezwets! Over Wittgenstein 1	232
3. Intermezzo: moeilijke jaren	235
4. Spelen! Over Wittgenstein 2	237
5. Wetenschap versus religie	241
6. Besluit	246

Hoofdstuk 11

Wat is een psychische ziekte?	249
1. Een zeer korte geschiedenis van de westerse psychiatrie	250
2. Ziekte en gezondheid	254
3. Psychische ziekten en hersenziekten	260
4. Besluit	270

Bibliografie	271
---------------------	-----

Zakenregister	277
----------------------	-----

Namenregister	281
----------------------	-----

*Ik woon hier in mijn eigen huis;
Nooit heb ik iemand nagedaan
En – ik lach alle meesters uit,
Die zonder zelfspot door het leven gaan.*

(Motto boven Friedrich Nietzsches huisdeur)

Voorwoord

Onzekerheid koesteren

*Absolute zekerheid bestaat nergens,
ook niet in de wetenschap.*

Coen Simon

De wetenschappen ontlenen hun tomeloze energie aan het ideaalbeeld van een kennis die is afgerond of voltooid. Volgens sommigen zal er ooit een moment zijn waarop wetenschappers alles weten, dat wil zeggen een moment waarop de wetenschap al onze vragen zal kunnen beantwoorden. Het is leuk om te fantaseren over dat moment, ook al is het onduidelijk of het zich ooit echt zal voordoen. Het probleem is dan ook niet dat we naar die voleinding streven, maar wel dat we voortdurend verleid worden om te denken dat we die hebben bereikt. In haar huidige staat is de wetenschap geen fabriek die aan de lopende band absolute zekerheden produceert. Die gedachte is een gevaarlijke illusie. Wanneer we ons zeker wanen, hoeven we immers niet verder te zoeken. We weten het toch al?

Hetzelfde gevaar doet zich voor wanneer we ons tot de wetenschappen wenden in onze zoektocht naar morele zekerheden. Veel mensen denken dat de wetenschappen ons vroeg of laat zullen vertellen wat we moeten doen om een goed leven te leiden. Zowel vroeger als vandaag deden allerlei zelfverklaarde autoriteiten een beroep op 'de natuur' om bepaalde fenomenen goed te keuren of af te keuren. Ook vandaag nog zijn er mensen die bijvoorbeeld homoseksualiteit walgelijk vinden omdat het volgens hen onnatuurlijk is. De natuur is voor zulke mensen een moreel kompas – een gids die consensus en zelfs de wet overbodig maakt. Alsof de natuur ons vertelt wat we moeten doen ...

Wetenschappers zijn zich vaak bewust van de beperkingen van hun bevindingen, maar ze zijn in het algemeen niet zo happig om over hun werk te communiceren. Dus laten ze het vuile werk opknappen door wetenschapsjournalisten, die op hun beurt geklemd zitten tussen de complexiteit van het wetenschappelijk onderzoek aan de ene kant, en de hang naar zekerheden van het grote publiek aan de andere kant.

Als filosofen al iets kunnen, is het dit: onzekerheid zaaien en koesteren. Ze doen dat, met veel plezier, in zowel wetenschappelijke als morele kwesties. Die stelling werd eerder al verdedigd door de beroemde twintigste-eeuwse Engelse filosoof Bertrand Russell. In zijn *Geschiedenis van de westerse filosofie* zei Russell het volgende:

De exacte wetenschap laat ons zien wat we kunnen weten, maar dat is slechts weinig, en als we uit het oog verliezen hoeveel we niet weten, worden we ongevoelig voor allerlei dingen die van het grootste belang zijn. (...) Waar wij intens hopen en vrezen is onzekerheid pijnlijk, maar wij moeten die onzekerheid aanvaarden, als wij ten minste willen kunnen leven zonder de steun van geruststellende sprookjes. *De mens te leren hoe hij kan leven zonder zekerheid, maar zonder zich, anderzijds, te laten verlammen door onzekerheid*, dat is misschien wel het voornaamste dat de filosofie tegenwoordig (...) kan doen. (Russell, 1946, 16; mijn cursivering)

Volgens Russell leert de filosofie ons om pijnlijke onzekerheden te verdragen. Je kunt dit handboek lezen als een illustratie van die gedachte. Het boek heeft een dubbele structuur. Enerzijds is er een historisch gedeelte, waarin vier kopstukken uit de moderne wijsbegeerte de revue passeren: René Descartes, Friedrich Nietzsche, Charles Darwin en Ludwig Wittgenstein. Anderzijds is er een thematisch gedeelte, waarin zes thema's worden behandeld die aansluiten bij het gedachtegoed van die kopstukken: de relatie tussen mentale toestanden en hersentoestanden, de vraag of dieren kunnen denken, de relatie tussen moraalfilosofie en morele psychologie, de problematiek van het verbeteren van mensen, de aard en evolutie van de menselijke geest, en ten slotte de vraag wat een psychische ziekte is. De inleiding van het boek maakt duidelijk dat niemand eigenlijk weet waar wijsbegeerte over gaat.

Soms gaat dit boek nog een stap verder dan wat Russell aanbeveelt. Filosofie heeft immers niet alleen de taak om ons onzekerheden te leren *verdragen*. Ze heeft ook de taak om onzekerheden *op te zoeken*. We hoeven niet te wachten tot de twijfel ons besluipt; we kunnen er zelf naar op zoek gaan. Het is dan ook niet toevallig dat vele filosofen in het verleden werden afgeschilderd als brutale, betweterige, cynische en soms zelfs ronduit marginale figuren die van aan de zijlijn luidruchtig commentaar geven op het spel van het leven. Ze lachen met de stelligheid waarmee anderen uitspraken doen. En ze genieën er zichtbaar van om hun zekerheden te doorprikken.

"En de bijdrage van Cas is dat hij betwijfelt dat we in de jungle op survival zijn. Bedankt, Cas!"

Hoofdstuk 1

Wat is filosofie?

Filosofie is (...) een enigszins verwarrende bezigheid.

Thomas Nagel

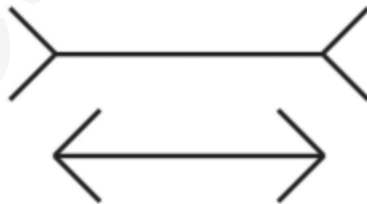
De Amerikaanse satiricus Ambrose Bierce (1969 [1911], 37) omschreef de filosofie ooit als volgt: “Een stelsel van vele wegen die van nergens naar niets leiden.” Hij sloeg de nagel op de kop. Veel filosofen houden zich inderdaad bezig met schijnbaar onmogelijke vragen – vragen waarop geen sluitend antwoord kan worden gegeven. In dit eerste hoofdstuk bespreek ik een voorbeeld van zo’n onmogelijke vraag: Wat is filosofie? Elk ernstig handboek begint met een korte voorstelling van zijn kennisdomein, die meestal gepaard gaat met een vorm van afbakening. Een voorbeeld: Wat is ontwikkelingspsychologie en waarin verschilt ze van pakweg functionele en sociale psychologie? Filosofen hebben de neiging om zich op dat punt al meteen vast te rijden. Het blijkt immers erg moeilijk te zijn een lijst van kenmerken op te stellen die zich voordoen bij *alle* filosofen en hun opvattingen, en *enkel* bij filosofen en hun opvattingen. Er blijkt met andere woorden niet zoiets te bestaan als de essentie van de filosofie. Daardoor wordt het ook moeilijk om filosofie af te bakenen van andere kennisdomeinen, zoals wetenschap en religie.

In dit hoofdstuk doe ik niettemin enkele pogingen om de essentie of toch minstens de eigenheid van de filosofie te schetsen. In een eerste paragraaf bespreek ik drie kenmerken die daarbij een rol zouden kunnen spelen: attitude, methodologie en domein. Even lijkt het erop dat het laatste kenmerk ons uit de nood kan helpen, maar die hoop is vergeefs. In een tweede paragraaf leg ik immers uit dat er vier filosofische deeldomeinen zijn en dat het moeilijk is te bepalen wat de essentie is van elk van die deeldomeinen. In een derde en laatste paragraaf bespreek ik in recordtijd de geschiedenis van de filosofie. Die geschiedenis is een van de verklaringen voor de veelvormigheid en heterogeniteit van de filosofie.

1. Drie kenmerken: attitude, methodologie, domein

Het is opvallend hoeveel definities van ‘filosofie’ er momenteel in omloop zijn en vooral hoezeer die definities van elkaar verschillen. Die veelheid ontlokte de Britse filosoof Nigel Warburton (2010, xii) de volgende verzuchting: “Filosofie is een ongewoon thema in die zin dat haar beoefenaars het niet eens zijn over de vraag waarover ze gaat.” De etymologie van het woord ‘filosofie’ wijst op een liefde voor wijsheid of een verlangen om te weten, maar die definitie brengt ons niet veel verder. De Griekse filosoof Aristoteles zei al dat *alle* mensen van nature naar wijsheid verlangen – dat geldt dus niet enkel voor filosofen. En wat bedoelt men hier precies met ‘wijsheid’? In de volksmond is een filosoof iemand die een zekere levenswijsheid aan de dag legt, maar die vorm van wijsheid is niet enkel typerend voor filosofen en zeker niet voor alle filosofen. Ook politici, wetenschappers, kunstenaars en religieuze leiders kunnen levenswijs zijn.

In sommige definities wordt de kritische kracht van de filosofie benadrukt, in die mate zelfs dat men ‘filosofie’ vereenzelvigd met ‘kritisch denken’. Filosofen zouden zich dan vooral bezighouden met piekeren over de vele dingen die andere mensen als vanzelfsprekend beschouwen. In een oneerbiedige bui zou je kunnen zeggen dat filosofen partypoopers zijn. Ze zijn nefast voor de feestvreugde omdat ze zich bijvoorbeeld ergeren aan de banaliteiten waarop ons dagelijks leven rust, en omdat ze zich niet kunnen of willen neerleggen bij overgeleverde inzichten. Autoriteiten worden uitgedaagd en hun uitspraken in twijfel getrokken. Dat geldt voor de autoriteit van personen, zoals andere filosofen of wetenschappers of politici, maar ook voor de autoriteit van de eigen vermogens, zoals onze zintuigen en onze cognitieve vermogens. De Franse filosoof René Descartes merkte op dat ons gezichtsvermogen ons vaak bedriegt, bijvoorbeeld bij optische illusies. Een eenvoudig voorbeeldje van zo’n illusie is de beroemde Müller-Lyer-illusie:

Veel proefpersonen uit westerse landen zien de twee evenwijdige horizontale lijnen als verschillend in lengte, terwijl ze in werkelijkheid precies even lang zijn. Zelfs wanneer iemand er de meetlat bij haalt, blijft de illusie overeind. Descartes redeneerde vervolgens dat het best mogelijk is dat onze zintuigen ons vaker bedriegen dan we denken. Nu is het zo dat onze zintuigen een belangrijke rol spelen in het verwerven van kennis. Als onze zintuigen onbetrouwbaar zijn, is dan ook onze kennis onbetrouwbaar? *Al* onze kennis? Daarover meer in het volgende hoofdstuk. Maar kritiek is meestal niet het einddoel van het filosoferen. Kritiek opent ook de mogelijkheid dat de dingen anders zouden (of hadden) kunnen zijn. Filosofen leren ons dat we ons niet hoeven neer te leggen bij de status quo.

Het is echter opnieuw de vraag of kritisch denken een uniek filosofische bezigheid is. Anders gezegd: kunnen we filosofen onderscheiden van niet-filosofen op basis van hun kritische geest? Zijn wetenschappers bijvoorbeeld niet of minder kritisch dan filosofen? Die suggestie is aantoonbaar onjuist. Filosofen verwijten elkaar weleens dat ze te *weinig* kritisch zijn, in de eerste plaats voor zichzelf. En wetenschappers die zich bijzonder kritisch tonen voor bepaalde vormen van wetenschappelijk onderzoek, doen niet noodzakelijk aan filosofie. Het lijkt er eerder op dat hedendaagse wetenschappers en filosofen heel wat attitudes gemeenschappelijk hebben: ze zijn kritisch en ruimdenkend; ze doen zoveel mogelijk een beroep op rationele argumenten en overwegingen ze laten zich niet misleiden door schijnbare vanzelfsprekendheden enzovoort. De beruchte Amerikaanse fysicus Richard Feynman, die een hekel had aan filosofie, gaf ooit het volgende antwoord op de vraag ‘Wat is wetenschap?’: “Een van de kwaliteiten van de wetenschap is dat ze ons de waarde van rationeel denken bijbrengt, en het belang van vrijheid van denken; ze leert ons dat het loont om te twijfelen aan de waarheid van wat ons wordt verteld” (Feynman, 1966). Als Feynman gelijk heeft, dan kun je de vraag stellen waarin wetenschap verschilt van filosofie.

Een tweede manier om filosofie af te bakenen van aangrenzende kennisdomeinen is door te kijken naar de methoden die ze gebruikt. Zijn er methoden die enkel worden gebruikt door filosofen, en niet door wetenschappers? We zouden bijvoorbeeld kunnen zeggen dat filosofen, in tegenstelling tot sommige wetenschappers, geen laboratoriumwerk doen, maar dat geldt eveneens voor geschiedkundigen, klinisch psychologen, wiskundigen en theoretische fysici. Het probleem is dat zowel wetenschappers als filosofen een waaier van methoden gebruiken, maar dat geen daarvan uniek lijkt te zijn voor de filosofie. Over welke methoden gaat het dan?

Ten eerste maken sommige filosofen graag en overvloedig gebruik van hun eigen intuïties. Ik geef eerst enkele voorbeelden van intuïties. Mijn intuïtie zegt me bijvoorbeeld dat het verkeerd is om een onschuldig persoon te martelen. Een andere intuïtie is dat een verstandig persoon niet kan geloven dat iets tegelijkertijd waar en onwaar is. Maar wat is nu eigenlijk een intuïtie? Zoals gebruikelijk zijn filosofen het daar niet over eens (Pust, 2017). Sommigen beweren dat een intuïtie een (soort van) overtuiging (in het Engels: *belief*) is, maar die definitie strandt op de vaststelling dat sommige van onze overtuigingen geen intuïties zijn. Ik kan er bijvoorbeeld van overtuigd zijn dat ik tandpijn heb, maar dat betekent niet dat ik ook de intuïtie heb dat ik tandpijn heb. Of denk even terug aan de Müller-Lyer-illusie. Mijn intuïtie zegt me dat de twee horizontale lijnen ongelijk zijn, ook nadat ik mezelf ervan overtuigd heb, met behulp van een meetlat, dat ze wel degelijk even lang zijn.

Andere filosofen begrijpen intuïties als een zelfstandige categorie van mentale toestanden, waarbij een bepaalde propositie of bewering waar *lijkt* te zijn, of waarbij de bewering *zich voordoet als* een waarheid. Een intuïtie is dan een mentale toestand die *druk zet* op een persoon om een bewering te geloven of als waarheid te aanvaarden – een toestand die aanschurkt tegen een overtuiging, maar die zelf geen overtuiging is. Je zou kunnen zeggen dat het gezond verstand (in het Engels: *common sense*) een verzameling is van intuïties in die (tweede) betekenis van het woord. Het gaat dan om mentale toestanden die zich voordoen wanneer we voor het eerst over een bepaald onderwerp nadenken. In dit handboek wemelt het van zulke intuïties. Mijn intuïtie zegt me onder meer dat ik mentale toestanden heb die mijn handelingen beïnvloeden. Wanneer ik bijvoorbeeld naar iets of iemand verlang (een mentale toestand), dan zal ik er alles aan doen (een handeling) om het voorwerp van mijn verlangen te verkrijgen.

Nog andere filosofen gebruiken de term ‘intuïtie’ op een gelijkaardige, maar nog specifiekere manier. Filosofische intuïties zijn volgens hen a priori intuïties. Het Latijnse *a priori* betekent letterlijk ‘wat van tevoren vaststaat’. Een a-priori-intuïtie is een intuïtie waar geen ervaringen of observaties aan voorafgaan. Descartes doelde op zulke intuïties wanneer hij sprak over heldere en welonderscheiden ideeën (in het Frans: *des idées claires et distinctes*), dat wil zeggen ideeën of intuïties die geen redelijk mens zou durven te betwijfelen. De idee van volmaaktheid is een goed voorbeeld van zo’n intuïtie, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Zulke ideeën, zegt Descartes, lijken ons noodzakelijk waar te zijn. Kortom: de term ‘intuïtie’ heeft verschillende betekenissen in de filosofie.

Filosofen die enkel gebruikmaken van intuïties en zelden of nooit van empirisch wetenschappelijk onderzoek, worden vandaag weleens weggelachen als fauteuilfilosofen (in het Engels: *armchair philosophers*). Tegenwoordig springen filosofen voorzichtiger om met intuïties, onder meer omdat onderzoek uitwijst dat veel intuïties erg variabel zijn, bijvoorbeeld tussen (culturele) groepen en tussen personen, maar ook binnen eenzelfde persoon van tijdstip tot tijdstip en van context tot context (Pust, 2017). De intuïties die ik heb over een bepaald probleem, komen niet altijd overeen met jouw intuïties over dat probleem, maar het is ook zo dat mijn intuïties door de tijd heen kunnen veranderen. Een belangrijker probleem met het gebruik van intuïties, althans in de context van dit hoofdstuk, is dat het geen uniek filosofische methode is. Tenzij je beweert dat alle relevante filosofische intuïties a-priori-intuïties zijn, moet je toegeven dat ook wetenschappers zich vaak op intuïties baseren, die vervolgens eventueel worden bevestigd, weerlegd of aangescherpt door middel van wetenschappelijk onderzoek.

Conceptuele analyse is een tweede methode die we vaak terugvinden in filosofisch werk. Een analyse is in het algemeen een proces waarbij een complex geheel uiteenvalt in eenvoudigere delen. De vele concepten die we soms achteloos gebruiken in het dagelijks leven en in de wetenschappen, zoals kennis, liefde of ziekte, zijn afkomstig uit een domein dat filosofen en psychologen benoemen als *volkpsychologie* (in het Engels: *folk psychology*). De volkpsychologie is een allegaartje van concepten die door de geschiedenis heen eindeloos aangepast en herschikt werden om tegemoet te komen aan de steeds veranderende noden van hun gebruikers. Veel van die concepten zijn dus rijk aan inhoud en vaak ook meerzinnig, waardoor het moeilijk is om ze in een enkele definitie te vatten. Nochtans is dat precies het doel van conceptuele analyse. Conceptuele analyse lijkt inderdaad erg op een definitie, in die zin dat de analyse een poging is om de noodzakelijke en voldoende voorwaarden te bepalen voor de toepassing van het concept. De complexiteit van een concept wordt ontrafeld of ontleed door het op te delen in eenvoudigere onderdelen. Zo onderneem ik in het laatste hoofdstuk van dit boek een poging om het concept van ziekte te analyseren. In die discussie menen sommige filosofen dat een ziekte in wezen een biologische disfunctie is. Diabetes is bijvoorbeeld een ziekte omdat de toestand gepaard gaat met een disfunctie van de bètacellen in de pancreas. De functie van die cellen bestaat erin insuline te produceren. Voor andere filosofen is een ziekteoordeel in wezen een oordeel over de schadelijkheid van een toestand. Homoseksualiteit werd lange tijd als ziekte beschouwd omdat die geaardheid, in tegenstelling tot heteroseksualiteit, als schadelijk werd beoordeeld,

zij het door de samenleving, zij het door het homoseksuele individu. Nog andere filosofen beweren dat er naast schade en disfunctie nog andere voorwaarden zijn waaraan een toestand moet voldoen om een ziekte te zijn. Die discussie komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 11.

Intuïties en conceptuele analyse gaan overigens hand in hand. Veel filosofen voeren hun analyse uit vanuit hun fauteuil, met behulp van hun intuïties over (de toepassing van) het concept in kwestie. Soms leidt conceptuele analyse tot conceptconstructie (in het Engels: *conceptual engineering*). Wanneer een concept niet langer voldoet aan de eisen van zijn gebruikers, dan kunnen zij overwegen om het te wijzigen. De vraag is dan niet langer wie of wat er onder het concept in kwestie valt, maar wel wat het concept voor ons zou *kunnen* of *moeten* doen, gegeven onze doelstellingen. Zo stelde de Amerikaanse filosoof Sally Haslanger voor om het concept van vrouw aan te passen met het doel om seksisme te bestrijden en meer sociale gelijkheid te bereiken. Ze volgt het klassieke onderscheid tussen sekse en gender, waarbij het eerste verwijst naar een biologische categorie die te maken heeft met de voortplantingsrol van het individu. In de biologie wordt mannelijkheid (als sekse) vereenzelvigd met de productie van zaadcellen, en vrouwelijkheid met de productie van eicellen. Interseksuele personen hebben zowel mannelijke als vrouwelijke seksekenmerken. Gender is daarentegen een sociale categorie die te maken heeft met de rol van het individu in de samenleving. Die rol ontleent haar eigenschappen aan de verwachtingen van de samenleving over wat het betekent om vrouw of man te zijn. Haslanger is vooral geïnteresseerd in vrouwelijkheid als gender en stelt voor om die vrouwelijkheid als volgt te definiëren:

S is een vrouw als en slechts als S systematisch wordt achtergesteld in een bepaalde dimensie (economisch, politiek, wettelijk enzovoort) en S het 'doel' is van zulke behandeling ingevolge observeerbare of denkbeeldige lichamelijke kenmerken die bewijs zouden moeten vormen van de vrouwelijke biologische rol in de voortplanting. (Haslanger, 2000, 39)

Wanneer we het concept van gender herdefiniëren als een hiërarchische sociale structuur, zo redeneert Haslanger, dan kunnen we dat concept inzetten om de toestand te verbeteren van diegenen die benadeeld worden in die hiërarchie.

Conceptuele analyse en conceptconstructie zijn populaire methoden in de filosofie, maar ze worden niet door *alle* filosofen gebruikt (noch gewaardeerd) en zeker niet *enkel* door filosofen. Heel wat reuzenstappen in de ontwikkeling van de menselijke kennis zijn het gevolg van verbeterde concepten. De

fysica dankt haar succes onder meer aan de differentiatie van gewicht en massa; de sociale wetenschappen aan het onderscheid tussen sekse en gender enzovoort. Betere concepten laten immers toe om betere vragen te stellen, die op hun beurt beter onderzoek en een betere samenleving mogelijk maken. Concepten maken van oudsher de kern uit van alle wetenschappen. Je kunt die methode dus niet gebruiken om filosofie en wetenschap op een scherpe manier te onderscheiden.

Een derde methode die in de filosofie wordt gebruikt, is het zogenoemde gedachte-experiment. Een gedachte-experiment is een instrument van de verbeelding, dat gebruikt wordt om nieuwe informatie over een thema te verkrijgen zonder gebruik te maken van nieuwe empirische data. Het experiment speelt zich volledig af in het laboratorium van de menselijke geest en past dus mooi in het verlangen van sommige filosofen om hun fauteuil niet te moeten verlaten. Filosofische gedachte-experimenten hebben allerlei voordelen. Ze verhelderen een probleem door het te visualiseren. Ze leveren gegevens op die voor of tegen een bepaalde theorie kunnen worden gebruikt. En last but not least: we kunnen er financiële, technologische en morele problemen mee omzeilen die zich zouden stellen bij echte-wereld-experimenten.

Neem nu het gedachte-experiment dat bekendstaat in de literatuur als hersenen-in-een-vat (in het Engels: *brain in a vat*) – een experiment dat vaak gebruikt wordt om het scepticisme kracht bij te zetten. Scepticisme is de filosofische overtuiging dat het onmogelijk is om zekere kennis te verkrijgen. Het gedachte-experiment vraagt ons in te beelden dat onze hersenen zich eigenlijk op een andere planeet bevinden, waar een of andere dolgedraaide wetenschapper ons brein allerlei signalen geeft, bijvoorbeeld door middel van een computer. Door die signalen krijgen wij (of ons brein) de indruk dat we een goede grap te horen krijgen, dat we rondlopen op de Oude Markt, of dat we net een paragraaf aan het lezen zijn over een filosofisch gedachte-experiment. De hersenen in dat vat beschikken niet over een manier om na te gaan of hun gedachten en indrukken echt zijn, in die zin dat ze beantwoorden aan een werkelijkheid buiten dat brein, en bijgevolg, zo zeggen de sceptici, kunnen ook wij niet echt weten of wij al dan niet hersenen in een vat zijn. En als dat klopt, dan komt de zekerheid van al onze overtuigingen op de helling te staan.

Het is evident dat dit experiment niet in de echte wereld kan worden uitgevoerd, als gevolg van morele bezwaren en technologische beperkingen. Het is zelfs best mogelijk dat we nooit in staat zullen zijn om zo'n experiment uit

te voeren in de echte wereld. Maar dat hoeft dus ook niet, zeggen sceptici. We kunnen uit het gedachte-experiment probleemloos afleiden dat de zekerheden waar we zo trots op zijn, eigenlijk geen echte, fundamentele zekerheden zijn. De mogelijkheid dat we eigenlijk niets meer zijn dan hersenen in een vat, hangt als een zwaard van Damocles boven het hoofd van iedereen die beweert iets met zekerheid te weten.

Is het gebruik van gedachte-experimenten een methode die enkel wordt toegepast in de filosofie? Neen. Ook in de wetenschappen, zoals de economie, de geschiedenis en de fysica, maakt men gebruik van gedachte-experimenten. Denk maar aan de (gemene) kat-paradox van de Oostenrijkse fysicus Erwin Schrödinger, of het lift-experiment van Albert Einstein. Het gebruik van gedachte-experimenten in de filosofie is dus zeker geen uniek onderscheidend kenmerk. Het benadrukt wel de eigenheid van het domein van de filosofie, in het bijzonder dat veel filosofen zich bezighouden met kwesties die zo fundamenteel zijn dat ze moeilijk op een klassieke wetenschappelijke manier kunnen worden bestudeerd.

Het gebruik van gedachte-experimenten in de wetenschappen toont overigens aan dat wetenschap geen louter empirische activiteit is. Omgekeerd is het evenmin zo dat filosofie louter fauteuilwerk is. In de voorbije decennia is er overigens een gloednieuwe filosofische discipline ontstaan: de experimentele filosofie. Experimentele filosofen zijn van mening dat empirisch-wetenschappelijke methoden soms kunnen bijdragen aan een oplossing voor traditionele filosofische problemen. Zo is er heel wat onderzoek over cross-culturele verschillen in intuïties over bepaalde morele dilemma's. Morele theorieën, zoals de theorieën die ik in hoofdstuk 6 zal presenteren, zijn vaak gebouwd op intuïties van mensen van vlees en bloed, die bovendien vaak uit westerse landen komen. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen uit andere culturen 'westerse' intuïties delen. In dit handboek komt de experimentele filosofie echter nauwelijks aan bod.

Keren we even terug naar onze beginvraag: Wat is filosofie? En waarin verschilt filosofie van andere kennisdomeinen, zoals de wetenschappen? Een derde en laatste antwoord op die vraag luidt dat de eigenheid van filosofie niet zozeer te maken heeft met de attitude van filosofen of met hun methodologie, maar wel met de aard van de vragen en problemen waarmee ze zich bezighouden. Filosofische vragen zijn vaak erg abstract en eigenaardig, zelfs als ze op een toegankelijke manier worden gepresenteerd. Het zijn dan ook vaak vragen die we ons in het dagelijks leven niet hoeven te stellen. De

Amerikaanse filosoof Thomas Nagel (1987, 8) zei ooit: “We zouden niet ver komen in het leven als we de ideeën tijd, getal, kennis, taal, goed en slecht niet meestal als vanzelfsprekend beschouwden, maar in de filosofie onderzoeken we die dingen zelf.” Vanaf een bepaalde leeftijd kunnen we allemaal op een juiste manier het begrip ‘tijd’ gebruiken: ‘Mijn tijd komt nog wel.’ ‘Het is tijd om op te staan.’ ‘Wat vliegt de tijd!’ De vraag wat tijd nu juist is, is veel minder vanzelfsprekend. En dat is nog maar het begin. Filosofen vragen zich ook af of tijd echt bestaat, onafhankelijk van ons denken. Ze vragen zich af of er zoiets als tijd zou bestaan als er geen mensen op aarde zouden rondlopen; waarom de tijd slechts in één richting lijkt te lopen; wat het betekent om in de tijd te reizen enzovoort. Filosofen zijn dol op zulke netelige vragen en problemen.

Hebben we dan toch een kenmerk gevonden dat uniek is voor de filosofie? Ja en nee. Aan de ene kant zijn er ook wetenschappers, zowel in het verleden als in het heden, die zich aan de meest fundamentele vragen in hun discipline hebben gewaagd. Aan de andere kant ervaren veel wetenschappers filosofische vragen als futiel, verwarrend en zelfs bedreigend. Morrelen aan de fundamenten van een bouwwerk kan inderdaad gevaarlijk zijn, en dat is precies wat sommige filosofen doen. In de tekst waar ik daarnet al naar verwees, citeert Feynman een bekend (maar moeilijk vertaalbaar) gedichtje over een duizendpoot die in de gracht sukkelde nadat een pad zijn automatiseren in vraag had gesteld:

A centipede was happy – quite!
Until a toad in fun
Said, ‘Pray, which leg moves after which?’
This raised her doubts to such a pitch,
She fell exhausted in the ditch
Not knowing how to run.

Feynman herkent zich in de duizendpoot: “Ik heb mijn hele leven aan wetenschap gedaan en steeds geweten wat ik deed, maar ik kan u niet vertellen welke voet na de andere komt. Bovendien maak ik me zorgen over de analogie in het gedicht. Ik maak me zorgen dat wanneer ik straks naar huis ga, ik niet langer in staat zal zijn om wetenschappelijk onderzoek te verrichten.”¹ Vanwege zijn afkeer voor filosofie kon Feynman moeilijk toegeven dat

---

1 Het probleem dat Feynman beschrijft, staat in de psychologie bekend als de wet van Humphrey, genoemd naar de Britse psycholoog George Humphrey. De wet luidt dat bewuste reflectie over een geautomatiseerde taak (tijdens de taak) de uitvoering ervan belemmert.

filosofen misschien wel in staat zouden zijn, en in ieder geval niet te beroerd zouden zijn, om de vraag van zijn lezing te beantwoorden – Wat is wetenschap? De vrolijke brutaliteit van de pad doet in ieder geval denken aan de attitude van filosofen die met een gerichte vraag de stellingen van hun gesprekspartner doorprikken en vervolgens grijnzend het slagveld overschouwen.

Veel filosofen hebben een voorliefde voor moeilijke en zelfs onbeantwoordbare vragen. Die voorliefde impliceert volgens sommigen dat er geen sprake kan zijn van vooruitgang in de filosofie. Filosofie zou dan eerder lijken op kunst dan op wetenschap. In tegenstelling tot de meeste wetenschappen gaat kunst niet cumulatief te werk. Kunststromingen volgen elkaar in ijtempo op: impressionisme, art nouveau, fauvisme, expressionisme, kubisme, futurisme, constructivisme enzovoort. Elk van die stromingen wordt voorafgegaan door een soort revolutie in de kunst. Elke stroming is tot op zekere hoogte een nieuw begin – een breuk met het verleden. Kunstenaars bouwen met andere woorden niets op; ze vergaren geen kennis die ze vervolgens doorgeven aan de volgende generatie, zoals wetenschappers doen. Sommigen beweren dat er ook in de filosofie geen vooruitgang is. Er zijn enkel nieuwe manieren om oude, onoplosbare problemen te beschrijven of te begrijpen. In de voorbije tweeduizend jaar zijn we geen stap verder geraakt in het oplossen van die problemen. Die analyse is overigens een goede verklaring voor de afkeer van veel wetenschappers voor de filosofie.

De stelling dat er geen vooruitgang is in de filosofie, maar wel in de wetenschappen, kunnen we op allerlei manieren onderuithalen. Ten eerste kunnen we argumenteren dat er in de wetenschappen ook geen echte vooruitgang bestaat, in tegenstelling tot wat onze intuïtie daarover zegt. Die stelling wordt bijvoorbeeld verdedigd door de Amerikaanse wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn. Volgens Kuhn leert de wetenschapsgeschiedenis ons dat de ontwikkeling van de wetenschappen in horten en stoten verloopt, waarbij wetenschappelijke paradigma's elkaar opvolgen zonder echt op elkaar verder te bouwen. Een paradigma is een breed pakket van concepten, hypothesen, observaties, ideeën en methoden die bepalen hoe men in een bepaalde periode aan wetenschap doet. Je zou een paradigma ook kunnen definiëren als een impliciet gedeelde grond van een groep wetenschappers in een bepaald tijdvak. Een paradigma is dus veel meer dan een wetenschappelijke theorie. Een paradigma is de mogelijksvoorwaarde van een wetenschappelijke theorie; het is het geheel van veronderstellingen die we nodig hebben om een wetenschappelijke theorie te construeren. Binnen een paradigma kan

er wel sprake zijn van vooruitgang, meent Kuhn, maar tussen paradigma's onderling niet. In Kuhns woorden klinkt het dat paradigma's incommensurabel zijn. 'Incommensurabiliteit' kun je het best begrijpen als 'onvergelijkbaarheid'. Twee opeenvolgende paradigma's kunnen we op geen enkele manier met elkaar vergelijken, omdat ze weinig of niets gemeenschappelijk hebben. Er zijn geen gemeenschappelijke wetenschappelijke problemen, geen gedeelde concepten of observaties, zelfs geen gedeelde wetenschappelijke standaarden of theoretische deugden. Theoretische deugden, zoals eenvoud en verklaringskracht, zijn de kwaliteiten die we belangrijk achten bij wetenschappelijke theorieën. Theorieën kunnen we op die manier vergelijken, zegt Kuhn, maar paradigma's niet. Er is geen universele standaard die alle paradigma's gemeenschappelijk hebben, en die vastlegt wat goede wetenschap is. Een eenvoudig voorbeeld: de term 'massa' bij Newton lijkt natuurlijk op de term 'massa' bij Einstein, maar eigenlijk zijn ze onvergelijkbaar. Massa is bij Einstein bijvoorbeeld converteerbaar en bij Newton niet. Als paradigma's zouden kunnen spreken, zou het nooit kunnen leiden tot een echte dialoog. Het zou eerder een dovemansgesprek zijn.

Anderzijds kunnen we ook argumenteren dat er in de filosofie wel sprake is van vooruitgang. Sinds de moderne tijd zijn er talloze wetenschappen ontstaan in de schoot van de filosofie. De psychologie is een van de laatste disciplines die zich tot wetenschap heeft ontwikkeld nadat ze zich van de filosofie had losgerukt. In Leuven werkten de eerste psychologen aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, waar ze ook hun laboratorium hadden. Verder terug in de geschiedenis omschreef ook de Engelse natuurkundige Isaac Newton zichzelf als filosoof. Zijn hoofdwerk heette niet toevallig *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Het punt is dat sommige filosofische vragen in de loop der tijd wel werden beantwoord. Ze vormden dan de brandstof van een nieuwe wetenschap die prompt met de eer ging lopen. Anders verwoord: zodra er vooruitgang is in de filosofie, zijn het wetenschappers (en niet de filosofen) die de pluimen opstrijken.

2. Vier deeldomeinen

Wat is filosofie? De vraag waarmee ik dit hoofdstuk begon, kan misschien ook op een andere manier worden beantwoord. Je zou bijvoorbeeld kunnen zeggen dat filosofie een academische discipline is die vier deeldomeinen omvat: metafysica, logica, epistemologie en moraalfilosofie. Op het eerste gezicht verlost dat antwoord ons uit ons lijden. Als we willen weten of iets

filosofisch is, moeten we gewoon even nagaan of het een plaats heeft in één van de vier deeldomeinen van de filosofie. Bij nader inzien helpt het antwoord ons echter geen stap verder. Het verschuift het probleem eenvoudigweg naar een onderliggend niveau. De vraag ‘Wat is filosofie?’ verandert dan bijvoorbeeld in de vraag ‘Wat is metafysica?’ en het antwoord op elk van die vier nieuwe vragen is opnieuw niet zo eenvoudig te bepalen. Laten we de vier domeinen even overlopen.

Ten eerste is er de metafysica. Het woord ‘metafysica’ is afkomstig uit de Griekse oudheid. Een van de werken van de Griekse filosoof Aristoteles heeft *Metafysica* als titel, maar het is niet duidelijk of we die titel op een chronologische manier moeten begrijpen (het boek *Metafysica* werd geschreven na het boek over fysica) of op een structurele manier, waarbij *Metafysica* zou gaan over de problemen die voorbij of achter of onder de fysica liggen. Feit is dat Aristoteles’ *Metafysica* gaat over dingen die niet veranderen, in tegenstelling tot fysische fenomenen. In de moderne tijd kreeg de term ‘metafysica’ een ruimere invulling, waarbij problemen die bij Aristoteles nog deel uitmaakten van de fysica, zoals de relatie tussen mentale toestanden en hersentoestanden, of het probleem van wilsvrijheid, plots metafysische problemen werden. De problemen waarover de moderne en hedendaagse metafysica zich bekommert, gaan in het algemeen over wat het betekent om te bestaan. Wat betekent het voor iets of iemand dat het/hij/zij bestaat? Op grond waarvan kunnen we zeggen dat iets bestaat? Bestaat alleen materie, of bestaan ook niet-materiële zaken?

Een prototypisch probleem van de hedendaagse metafysica is de verhouding tussen lichaam en geest – een probleem dat centraal staat in hoofdstuk 3. De discussie gaat over de vraag of wij meer zijn dan onze hersenen. Materialisten, ook wel fysicalisten genoemd, beweren van niet: alles is opgebouwd met behulp van materie (in het Engels: *physical stuff* – het soort spul dat beschreven wordt door de fysica) en dat geldt ook voor onze mentale toestanden, zoals overtuigingen, herinneringen, verlangens en intuïties. Mentale toestanden zijn gewoon hersentoestanden, zeggen fysicalisten. Dualisten menen daarentegen dat mentale toestanden opgebouwd zijn uit geestesspul (in het Engels: *mental stuff*) en niet uit fysisch spul. De vraag is dan wat dat geestesspul precies is.

Het filosofische debat over wilsvrijheid is een tweede voorbeeld van een metafysisch debat en komt onder meer aan bod in hoofdstuk 6. Het debat teert op twee verweven vragen. Vooreerst is er de vraag wat wilsvrijheid precies is.

Analyse van het concept in kwestie wijst uit dat wilsvrijheid minstens twee voorwaarden veronderstelt, namelijk keuzevrijheid en broncontrole. Ten eerste kan er enkel sprake zijn van wilsvrijheid wanneer een persoon het vermogen had om ook iets anders te doen. Het was *jouw* beslissing om psychologie te studeren, maar je had ook een andere opleiding kunnen kiezen. Als er inderdaad sprake was van een keuze, dan lagen er meerdere opties op tafel, en die voorwaarde is cruciaal om over wilsvrijheid te spreken. Ten tweede veronderstelt wilsvrijheid broncontrole of zelfbepaling. Een handeling uit vrije wil is een handeling waarvan ik zelf de bron ben – een handeling die ik zelf heb bepaald. Ik ben de bron of de auteur van zo'n handeling.

Vervolgens stellen filosofen en wetenschappers zich de vraag of wilsvrijheid bestaat. Zijn er handelingen die voldoen aan de twee voorwaarden die ik zonet beschreef? Ons dagelijks leven is gebaseerd op de veronderstelling dat wilsvrijheid wel degelijk bestaat. We houden mensen immers vaak verantwoordelijk voor wat ze doen en morele verantwoordelijkheid vereist een vrije wil. We kunnen iemand niet verantwoordelijk houden voor een misdaad die hij of zij onder dwang heeft begaan (gebrek aan broncontrole of zelfbepaling), in een situatie waarin de persoon geen andere keuze had (gebrek aan keuzevrijheid). Sommige wetenschappers beweren daarentegen dat wilsvrijheid helemaal niet bestaat. Hun redenering gaat ongeveer als volgt: als we aannemen a) dat wij onze hersenen zijn, dat wil zeggen dat wij, onze verzameling van mentale toestanden, samenvallen met onze hersenen, b) dat onze hersenen uit fysisch spul bestaan en c) dat fysisch spul onderworpen is aan de deterministische wetten van de fysica, dan kan er geen vrije wil bestaan.

Wat bedoel ik met 'determinisme'? Een van de definities van die term luidt dat alle gebeurtenissen en standen van zaken in de wereld worden veroorzaakt door voorafgaande gebeurtenissen en standen van zaken. Maar wat betekent 'veroorzaken'? Er zijn verschillende types van oorzaken. Zo maakt men een onderscheid tussen probabilistische oorzaken en deterministische oorzaken. De meeste genen zijn bijvoorbeeld probabilistische oorzaken. In de literatuur over genetica wordt vaak gesproken over 'een gen voor (eigenschap) X', zoals een gen voor verslaving of een gen voor homoseksualiteit. Genetici bedoelen daarmee niet dat dat gen in *elk* organisme tot de vorming van eigenschap X zou leiden, maar wel dat dat gen de vorming van eigenschap X waarschijnlijker maakt, samen met alle andere genen en omgevingsfactoren. Genen zijn dus oorzaken die het waarschijnlijker maken dat een organisme een bepaald kenmerk zal vertonen of zich op een bepaalde manier zal gedragen. Genen zijn geen deterministische oorzaken. Deterministische oorzaken *garanderen*

immers een bepaald resultaat. Gegeven die oorzaak is het onvermijdelijk dat het resultaat volgt. Sommige filosofen en wetenschappers beweren dat fysisch spul onderworpen is aan deterministische oorzaken. Mijn hersenen spelen een belangrijke rol in mijn handelen en mijn hersenen bestaan uit fysisch spul. Hersenprocessen hebben dus voorafgaande deterministische oorzaken, die op hun beurt deterministische oorzaken hebben, en dat gaat zo maar verder, helemaal tot aan het begin van ons universum. In die ijzeren keten van oorzakelijkheid is er geen ruimte voor broncontrole. Alles wat ik doe, heeft een voorgeschiedenis. Zelf bepaal ik helemaal niets.

Als het waar is dat er niet zoiets bestaat als vrije wil, dan zitten we met een enorm probleem. Onze samenleving is namelijk gebouwd op de veronderstelling dat mensen minstens af en toe uit vrije wil kunnen handelen. Anders heeft bijvoorbeeld ons strafrechtelijk systeem helemaal geen zin. Het slaat toch nergens op om mensen te straffen als ze niet uit vrije wil kunnen handelen en dus ook niet verantwoordelijk kunnen zijn voor wat ze mispeuteren? Volgens sommige filosofen is het dan ook dringend tijd dat we ons strafrechtstelsel herbekijken. Anderen beweren dat het determinisme van de fysica de mogelijkheid van wilsvrijheid niet noodzakelijk uitsluit. Nog anderen beweren dat niet alle fysische theorieën deterministische theorieën zijn. Daarover meer in hoofdstuk 3.

Nadenken over geest en wilsvrijheid is een typisch filosofische activiteit, die wordt bedreven door metafysici. Maar waarom beschrijven we die problemen eigenlijk als *metafysische* problemen? Die vraag blijkt even moeilijk te beantwoorden als de vraag waarom we bepaalde problemen als *filosofische* problemen beschrijven. Zelfs de meest gedegen woordenboeken bieden hier geen verlichting. In de befaamde online *Stanford Encyclopedia of Philosophy* begint het lemma ‘Metaphysics’ met een opvallende disclaimer: “Het is niet eenvoudig te zeggen wat metafysica is.” (Van Inwagen & Sullivan, 2014). De auteurs merken op dat filosofen heel wat problemen bestempelen als ‘metafysische’ problemen, maar ook dat er geen eenduidig gemeenschappelijk kenmerk bestaat dat al die problemen gemeenschappelijk hebben. Zo staat er: “Dit lemma (...) vindt geen bevredigend antwoord op de vraag: ‘Op basis van welk gedeeld kenmerk worden deze problemen geklasseerd als metafysische problemen?’” (Ibid.) En dat probleem doet zich niet enkel voor bij de metafysica, maar ook bij de andere deeldomeinen van de filosofie.

Een tweede deeldomein van de filosofie is de logica. Logici zijn van mening dat hun onderzoek een wezenlijk deel moet uitmaken van elke